

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ CREATIVE DIRECTION

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН VISUAL ARTS AND DESIGN

ӘОЖ 747.012:746

Жолдасбекова Қ.А.,* Ораз Б.Н.

педагогика ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КОСТЮМДЕРІНІҢ ЖАС АРАЛЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРЫМЕН АССОЦИАЦИЯСЫ

Автор корреспондент: karla_1981@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың – «Рухани жаңғыру» бағдарламасын басты мақсат етіп, қазақ халқының материалдық мәдениетін дамытуды алға тартып, тақырыптың зерттелу қажеттілігін, сондай-ақ өзектілігін айта отырып, қазақ ұлттық костюмдерінің жас аралық түрлері және олардың зергерлік бұйымдарымен ассоциациясын ашып, сипаттап береміз. Қазақ халқының ерте уақыттан бергі келе жатқан зергерлік өнері – халық тынысымен, тарихымен, шаруашылығымен тығыз байланыста дамып келді. Қазақ халқының жас ерекшелігінің алаундығымен ұлттық киім түрлері де алуан болғандығын жеткізе отырып, материалдық мәдениетінің қайнары бай болғандығын айтамыз. Ұмыт қалған ертеден бергі келе жатқан қазақ халқының зергерлік бұйымдары мен ұлттық киімдерінің атауларымен таныстырып, осы орайда тақырыптың теориялық және әдістемелік тұрғыдан қарастырылуымен қамтамасыз етеміз.

Кілт сөздер: Дизайн, стилизация, камзол, тақия, пешпент, белбеу, жырға, қапсырма, сәукеле, кимешек, сұлама, күндік, ілгек, қасаба.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында жастардың барлық санатын қолдауға арналған шараларды толық қамтитын әлеуметтік сатының ауқымды платформасын қалыптастыру керектігін айтқан. «Әрбір қазақстандық жүргізіліп жатқан реформалардың мәнін, мағынасын, олардың Отанымызды өркендету жолындағы маңызын жете түсінуі тиіс. Оны біз жеткізе білуіміз керек. Реформаларды жүзеге асыру үшін қоғамның ортақ мақсатқа жұмылуы аса маңызды. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы жаппай қолдауға ие болады. Қоғамдағы жаңғыру үрдістеріне тың серпін берді. Бұл бастаманы әрі қарай жалғастырып қана қоймай, оның аясын жаңа мазмұнмен және бағыттармен толықтыру қажет. Жастар мен отбасы институтын кешенді қолдау мемлекеттік саясаттың басымдығына айналуға тиіс», - деді Елбасы[1].

Бүгінгі таңда қазақтардың рухани мәдениет мәселесіне түрлі ғылыми-теориялық деңгейде жасалған көптеген еңбек арналған. Дегенмен, қазақстандық ғылым саласына бұл өз бетінше бастапқы жол болып табылады. Қазақ халқының ерте заманнан бастау алған зергерлік өнері халық өмірімен, тарихымен, шаруашылығымен тығыз байланыста дамып келеді. Адам баласы ежелден әшекей бұйымдарды киімнің ажырамас бөлігі ретінде санаған. Кез келген қыз-келіншектің зергерлік бұйымдары, асыл тастары, онда бейнеленген ою-өрнек әсем келбетіне әдемі үн қосып, сымбатын одан әрі ажарландырып, тартымдылығын арттыра түседі. Осыған сәйкес қазақ ұлттық костюмдеріндегі зергерлік бұйымдардың жаңаша стилизациялануы, ою-өрнек элементтерінің қолдану мәселелері

бойынша жоғары кәсіби даярлығы бар мамандарға деген қоғам сұранысының өсуі мен бұл мәселенің өз дәрежесінде шешілмеуі, сонымен қатар қазақ ұлттық киімдердің сапасына қойылатын талаптардың өсуі мен оның ғылыми–теориялық және әдістемелік негіздерінің өз дәрежесінде дайындалмауы арасындағы қарама-қайшылықтар анықталды. Мәселенің өзектілігі, оның қойылып отырған теориялық және әдістемелік тұрғыдан қарастырылмауы одан әрі зерттеуді қажет етті.

Теориялық талдау. Қазақ халқының материалдық мәдениетінің ерекше көрінісі ретінде – әртүрлі температураның айырмашылығын ескере отырып пайда болған қазақтың халық костюмын атап өтуге болады. Онда халықтың эстетикалық мұраттары, оның өмір салты, әлеуметтік баламалары айқындалады. Этникалық костюмдер өзіндік айқын көрінісімен ерекшеленеді және халықтың өзіндік болмысын сақтау мен нығайтуда белгілі бір рөл атқарады, сөйлеу, сондай-ақ антропологиялық көрсеткіштерімен қатар, олар өздерін өзге елдерден ерекшелейтін айқындаушы ретінде қызмет етті. Халықтың барлық топтары арасында белгілі жас мөлшерін көрсетіп отырған.

Киімнің композициялық шешімі әртүрлі болған, ол көшпелі халық үшін атқа мінуге өте ыңғайлы, денені суықтан, ыстықтан, қатты желден қорғайтын етіп, жүнмен, кестемен, әшекейлердің түр-түрін қолданумен ерекшеленіп отқан. Сондай-ақ үнемі көші-қонда жүретін көшпелі халықтардың киімін әшекейлеуге мүмкіндігі болмаған, сондықтан олардың киімі қарапайымдау көрінген. Киімді әртүрлі оюлату, кестелеу әдістері – кейіннен кейбір халықтың белгілі бір жерге тұрақтап орныққаннан соң қолданылған. Киімді көбінше Үндістаннан көпестер әкелген қағазды талшық мақтасынан, Қытайдың жібек, барқыт, парча, Орта азияның шұға жүнінен тіккен. Қазақ ұлттық киім жасау өнері ғасырлар бойы жоғары талғаммен жалғасып келді, сондай-ақ көптеген шеберлердің еңбегімен: қымбат жүнменмен әрлеу, кестелеу, немесе айталық – өрнекті тоқымалы люрексті жапсырмалармен ғана безендірілмеген, сонымен қатар алтын және күмісті әшекейлермен безендірілген белбеу, бағалы және жартылай бағалы моншақты тастардан жасалған аспалар, әйелдер киімінің жиынтығына бекітілетін маржандар және т.б. түрлерін қолданумен ерекшеленіп келген [2].

Қазақ әйелдерінің костюмі жас еркселіктеріне қарай бөлінеді. Тұрмыс құрмаған қыздар киімінің жиынтығына мыналар кіреді:

Бес немесе алты сантиметрлі белден тускен жеңіл "қосетекті" көйлек, ол екі немесе үш қатардан желбезекті болып жиналады, ал ішінен тығыз матадан "ішкөйлек" киген. Сондай-ақ жеңдері де қосетек секілді ұзынша етіп тігілген;

Камзол, көбінше бархыттан, ашық түстен жеңсіз етіп тігіледі. Оның екі тұсы кестеленіп, ою-өрнек салынып, түймерлі сәнді жапсырмалар мен әртүрлі бисерлермен сәнделген. Камзолдың етегі әдетте кең болып келеді. Камзолды кейде "пешпент" деп те атайды;

Тақия – алтын жіптермен кестеленген, асыл тастардан, сондай-ақ маржандармен және үкі қауырсындармен безендірілген қатты негіздегі баскиім;

Белбеу. Белбеудің композициялық шешімі әртүрлі болғандықтан: былғарыдан жасалған және бархыттан жасалған, беті металлмен әшекейленген түрлері болады. Немесе металлдың өзінен филигрань технологиясымен құрастырылып жасалған белдіктің түрі де болады;

Етік – көркем өңделген жеңіл сапты аяқ-киім. Ол биік өкшелі және табаны жай кебіс түрі, кейде ұш жағы жоғары қарай иілген түрлері болады. Ол арнайы жіптермен, немесе күміс сымдарымен кестеленіп тігіледі [3], [4].

Ішкі көйлектер ақ матадан: жеңсіз, иықтары жіңішке және айыр етіп, тесемекпен байланатындай етіліп тігілген. Дамбал – ер адамдардың ішкі шалбарынан аса айырмашылығы жоқ, оны да ақ матадан тіккен, кейде түрлі-түсті матадан да тігілген. Ол кең белді, тізеден сәл ғана төмен түскен.

Осы аталған қыздардың барлық жиынтық костюмдерінен тақияны және белбеуді ерекше сәндеп жасаған. Себебі бұл екеуінде де қыздарға байланысты ескі ұғымдарды беру

үшін, сондай-ақ тұрмыс құрған әйелдерде қайталанбайтын символдар кездескен. Қазақ халқы үшін қыздың белбеуін жоғалтуы ар-намысынан айырылғанмен тең болып саналған. Қыз он үшке келген күннен бастап белбеу таққан, өзінің бой жеткендігін және тұрмыс құрмағандығын білдіру үшін.

Ал тақияға келгенде, «жырға» туралы міндетті түрде айта кетуіміз керек. Жырға дегеніміз – қазақ қыздарына арналып жасалған қымбат тақия түрлерінің атауы. Жырғаның қолданылу мақсаты – тіл көзден және зиянкес күштерден қорғау, яғни сақтандыру қызметін атқарғанын көрсетеді. Тақияның тысына, сыртына жұмсалатын материалдар әртүрлі болып келеді. Бірақ көбінесе, пүліш, барқыт сияқты әдемі, сәнді көрінетін, әрі берік маталарды қолданатын. Бұл тақияларды кезінде әшекейлеп безендірілетін. Жырғаның маңдайша тұсы мен екі жағына, кейде артына асыл тастардан жасалған салпыншақтардан басқа ақық, гауһар, жақұт, маржан секілді асыл тастар орнатылады. Тағы бір қыздардың бас киіміне жататыны – ол сәукеле. Бас киімнің төбесіне үкі тағылып, күміспен сәнделген, сонымен қатар салпыншақтармен әшекейленген, ал оның төмен жағында стилизацияның жалғасы ретінде ою өрнектер мен асыл тастарды пайдаланған. Кейбір сәукелелерге екі қатар тізбектелген салпыншақтар арасында үш немесе төрт жерден көз салынған дөңгелекшелер орналастырылады. Сәукеле әдетте мол салпыншақтардан құралып, әртүсті асыл тастардың жарқылдауық сәулесімен құбылып, адамның бет бейнесін сұлуландырып, бетмоншақ, шұбыртпа, жақ, алқа тәрізді тізіліп, бас киімнің етегін әдемілендіріп, әсем көрік беріп тұрады.

Жаңадан тұрмыс құрған әйелдің киім түрлері қыздардың тақиясы мен белбеуін алып тастағандағы қалған бөліктерінің бәріне ұқсаған. Тақия орнын «сәукеле» басқан. Үйлену комплектісінің басты объектісі – «сәукеле» бас киімі болды. Оны коралл немесе інжу жіптерімен бекітілген ұзын барқыт ленталармен толықтырған. Бұл ленталар күміс салбырақтармен аяқталады, сондықтан әрбір қадам немесе қыздың қозғалысы кезінде күміс қоңырау дыбысын береді. Сәукелеге сырға, бірақ үлкен өлшемге ұқсайтын арнайы «сәукеленің сырғасы» ілмесі орнатылады. Мысалы, тұмаршадан басқа қалыңдықтың кеудесін бір уақытта алқа немесе өңіржиекті безендіре алады, ал кей кезде қалыңдықтың қамзолына бірнеше қалпақшалар немесе монеталар тігеді. Бұл әшекейлердің барлығы түрлі салпыншақтар мен ілгектермен бірге, күміс жыпылықтайтын панцирмен, қалыңдықтың бас киімінен және етікке дейін киімін жабады. Қазақтар әшекейлерінің салмағы ауырлығының астында қалыңдықтың қозғалу қиын болғанын еске алады. Алайда, қалыңдықтың зергерлік әшекейлерінің үйлену киімнің ансамблін талдаған кезде, қазақ зергерлік өнерімен қатар, бұл жағдайда жас қыздың сұлулығын атап қана қоймай, оның өмірінің ең маңызды және жауапты сәттерінің бірі ретінде оны қауіпсіздендіруге арналған әшекейлердің күрделі семантикалық, сиқырлы және діни мәні туралы үнемі есте сақтау қажет. Бұл тұрғыда әйел тұрмыс құрудың бірінші жылында - үйлену күнінен бастап бала туғанға дейін әшекейлері де басқа. Оларда пішін мен декор арқылы толық құндылық, үлкен ұрпақтық идеясы көрсетілген.

Ең көрнекті, бағалы сәукелені заманауи стильде қазақ зергерлері де жасайтын. Соның ішінде атап өтуге болатын зергерлер. Көкенов Серікқали Байғалиұлы. 1964 жылы Шығыс Қазақстан облысының, Ұржар аудандағы, Қаракөл ауылында дүниеге келген. Алматыдағы Н.Гоголь атындағы көркемсурет училищесін тәмамдаған. Тоқсаныншы жылдардан бері қолөнерлік жолын жалғастырып келеді. Отыздай оқушы тәрбиелеген. Қазақстанның қалаларында, шет мемлекеттерде көрмелерге қатысқан. 2008 ж. – Қазақ халқы қолөнерінің дамуына үлес қосқаны үшін мәдениет министрлігінің құрмет грамотасымен марапатталған; ЮНЕСКО сапа белгісінің иегері; Қазақстанның «Шебер» байқауының, «Асыл ұстаз» номинациясының жүлдегері; «Қарағанды Зергер» байқауының, осы заманғы дизайн номинациясы бойынша үшінші орын жүлдегері; Бесінші «Шебер» байқауының, «Жоғарғы шеберлік» номинациясының жүлдегері; номинациясының жүлдегері; 2013 ж. – ҚР қолөнершілер одағының мүшесі; 2016 ж. – сегізінші «Шебер» байқауының, «Жоғарғы шеберлік» номинациясының жүлдегері.

Тәжірибелік бөлім. Зергерлік әшекейлермен безендірілген саукелені жасаушы Сарманбеков Төлепберген Рахымұлы. Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі, ҚР Мәдениет қайраткері. 1958 ж. 30 желтоқсанда, Алматы облысы Жамбыл ауданы, Үмбетәлі ауылында дүниеге келген. Батыс Украинадағы В.И.Касиян атындағы Косово қаласының халықтық қолданбалы өнер өндірісінің көркемсурет техникумының металды көркемдеп өңдеу бөлімін аяқтаған. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Қолданбалы сәндік өнер» мамандығы бойынша үздік бітірген. ЮНЕСКО-ның қолдауымен БҰҰ күніне арналған «Қазақстанды мекендеген халықтардың дәстүрлі өнері» атты аймақтық көрмеге ІІ дәрежелі лауреат атанды, атап айтқанда Атырау қаласы 10 маусым 1997 жылы [5].

Сәукеле қалындыққа арналған бас киім, оның биіктігі 70 сантиметрге дейін болады. Бұл баскиім барқыт, велюр сияқты қымбат матадан тігіледі, бұлғын, құндыз терілермен жиектеліп, алтын, күміс жіптермен кестелеп және күміс, алтын, мельхиор металдармен, неше түрлі асыл тастармен безендіріледі, ал төбесіне үкі тағылып, сәукеленің екі жағынан қосымша салпыншақтар ілінеді. Олар – жақтау, жақмоншақ, бетмоншақ деп аталады. Сәукеленің арт жағына кестелі ақ желек орнатылады. Бас киімнің жарқын түсі, алуан түрлі пішінді, ою өрнекпен жарасым тауып зергерлік әшекейлер, жарқыраған алтын, күміс, асыл тастардың сәулелері арқылы адамға ерекше салтанатты әсер етеді. Жаңа түскен келіннің үйлену тойлары біткен соң, келінніңмшашын жасыру мақсатында сәукеле орнына – «кимешек», «сұлама», «күндік» деп аталатын, иыққа дейін жауып тұратын бас киімдерді киген. Бертін келе олар ақ жаулыққа айналған. Ал камзолға келсек, ол тұрмыс құрған әйелдерде етегі ұзыннан болған, және алдыңғы тұсынан «қапсырма» әшекейлерімен қапсырылған.[6]

Қапсырма – әйел камзолына, шапан секілді киімдеріне тағылатын түйме қызметін атқаратын күмістен, я болмаса алтын, т.б материалдардан жасалған бұйым. Кейде әдемілік үшін бірінің астына бірі, бірнешеуі қатар тігілетін болған. Кейбір жерлерде қапсырманы «ілгек» деп те атайды.

Егде жастағы әйелдер де еркін пішілген көйлектің үстінен ұзын камзол киген, жең жақ бөлігі кеңінен түскен, ал басына кимешек киген, кейде тюрбанмен байланған ақ орамал таққан. Әйелдер костюмының жинағына сонымен қоса белдемше кірген. Белдемше – дененің төменгі жағын жауып тұратын киім-кешек. Ол әртүрлі жібек маталардан, бархыттан тігіліп, жиегі айнала кестемен, болмаса құндыз терісімен көмкеріледі. Белдемше түрлі әшекейлермен безендіріліп, белі қапсырмамен түймеленген. 19 ғасырдың аяғына дейін қазақ әйелдерінің белдемшесі ойын-сауық кезінде көйлек сыртынан киілген. Белдемшенің алдыңғы өңірлері бір-біріне түйісіп тұрады да, белінен төмен қарай кеңі береді. Белдемшені көйлектің етегін түгел жаппайтындай етіп тігеді.

Көне бас киім қатарына «қасабаны» кіргіземіз. Қасаба – қазақ қыз-келіншектері киетін бас киім. Қасаба күрең немесе көгілдір түсті жібек, ши бархыт, пүліш, шұға, дүрия, парша секілді маталардан тігілген. Оның сұлбасы дөңгелек етіліп тақияға ұқсастырып тігіледі де, артқы жағына немесе желкесіне қарай бірте-бірте ойытқи түскен құламасы болады, оның ұшы әйелдің арқасына қарай төгіліп жатады. Айдыны зерлі жіптермен кестеленіп, қиылысқан жерін алтын жолақпен жауып, зерлі әшекеймен безендіріледі. Құламасына шашақтар тағылады. Қасабаны көбіне жас келіндерге арнайы тіккен. Қасабаның маңдай тұсына түрлі қымбат тастармен: перуза, ақық, лағыл, т.б. тізілген дөңгелек металл табақшаларымен бекітілген қыстырма ілінеді. Ал самай тұсына ұзынырақ күміс қоңыраушалармен ұшталған 5-6 тізбек салпыншақ қыстырылады [7].

Соңғы жылдары жүргізілген ғылыми-прогресстік зерттеулерге қарасақ, қазіргі сәнде, халық костюмінде материалдар мен әшекейлердің өзгерістері болып жатқанын көрсетеді. Тіпті мемлекеттік мұражайлардың коллекцияларын ғылыми мақсатта толықтыру үшін халықтан сатып алынған дәстүрлі киімдерде кейде байқалмайтын, бірақ белгілі бір эволюцияны, формалардың өзгеруін байқау қиын емес.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, халық костюмының тарихы одан әрі де зерттеуді қажет етеді. Егер біз оны болашақ ұрпақтары үшін өткеннің материалдық-тұрмыстық

мәдениетінің көрінісі ретінде сақтағымыз келсе, онда неге жеке дәстүрлі маталарды, мысалы: шекпен, маута, масаты, батес, бедерлі, атласты өндіруді жолға қоймасқа?! Сондай-ақ, неге алтын өрнекті маталарды қалпына келтірмеске және неге кең ауқымда металл әшекейлерін, моншақтардан, жартылай бағалы тастардан, маржандардан алқалар шығармасқа?! Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні – "Ел болам десең бесігіңді түзе!" – дей отырып, өзіміздің материалдық мәдениетімізді қайта жаңғыртуда бүкіл отандық дизайнерлер ат салысса, нұр үстінен нұр болар еді.

Әдебиеттер тізімі:

1 «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 05.10.2018. <https://kaztrk.kz/news/zholdau-2019/05102018-qazaqstan-respublikasynyn-prezidenti-nanazarbaevtyyn-qazaqstan-halqyna-zholdauy-tolyq-nusqa-119509>

2 Джанибеков У., Эхо... По следам легенды о золотой домбре. Алма-Ата: Өнер, 1990, 304 с., ил.

3 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. Алматы «Қазақ энциклопедиясы» 1998. Т. 2

4 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005

5 Шокпарұлы Д., Даулет Д. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы 2007.

6 Джанибеков У. Культура Казахского ремесла. Алматы, Өнер, 1982.

7 Ө.Жәнібеков. Жолайырықтары. Алматы, «Рауан», 1995.

Аннотация: Статья о материальной культуре казахского народа, основная цель которой является программа Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева «Рухани жаңғыру». Пропагандируя развитие казахского искусства, подчеркивая необходимость исследований а также актуальность открытия и описания национальных костюмов и их тесную связь с украшениями. Древнее ювелирное искусство казахского народа тесно связано с историей, бытом и культурой казахов. Отметим что разнообразие национальных костюмов зависило от разности возраста и было разнообразным. Источник материальной культуры тоже был очень богат. Знакомство с забытыми с незапамятных времен украшениями и национальными костюмами казахского народа в этом случае, мы предлагаем теоритический и методологический подход к этой теме.

Abstract: Article on the material culture of the Kazakh people, the main purpose of which is the program of the president of the Republic of Kazakhstan NursultanNazarbayev «Ruhanizhangyru». Promoting the development of Kazakh art, emphasizing the need for research, as well as the relevance of the discovery and description of national costumes and their close connection with jewelry.The ancient jewelry art of the Kazakh people is closely connected with the history, life and culture of the Kazakhs. Note that the variety of national costumes depended on the age difference and was diverse.The source of material culture was also very rich. Familiarity with the forgotten from time immemorial ornaments and national costumes of the Kazakh people in this case, we offer a theoretical and methodological approach to this topic.